

A nyelvi változás – kutatói dilemmák*

1. A nyelvtudományt egyebek mellett az jellemzi, hogy érdeklődésének homlokterébe a nyelv más-más területét, illetőleg sajátosságát állítja. A történeti nyelvészet számára a nyelv elsősorban kutatandó jellemző jegye a változás. SAUSSURE-rel a nyelv rendszer volta kerül előtérbe. A generatív nyelvészet a nyelvet mint képességet, kompetenciát vizsgálja, a szociolingvisztikai-pragmatikai irányultságú nyelvtudomány a nyelvhasználatot kutatja, az ember társadalmi cselekvése részeként értelmezve azt. A kognitív nyelvészet pedig az emberi megismerés folyamata szerves részének tekinti a nyelvet. Mindegyik szemléletmód, irányzat – tehát nem csak a történeti – hozzájárult ahhoz, hogy a nyelvi változásról ma sokkal többet tudunk, mint akár ötven évvel ezelőtt. Ugyanis mindegyik új ablakot nyitott a nyelv világra, lehetővé téve, hogy olyan szemszögből is láthassuk vizsgálatunk tárgyát, ahogy addig nem láttuk. Elődeink valóban tiszteletre méltó eredményeinek biztos talaján állva is azt kell azonban mondanunk, hogy bőven maradt kutatnivaló. Ez elsősorban a nyelvnek, s bonyolult, összetett, egyszersmind varázslatosan sokszínű, változatoságában és változandóságában is lenyűgöző voltának a következménye.

A változás a természetes élő nyelvek egyetemes jellemző jegye. Ez a tény önmagában is fontossá avatja a nyelvi változást a nyelvtudomány számára. A nyelvi változások vizsgálata azonban nem csak nyelvtudományi szempontból fontos és érdekes.

A nyelvi változásokat kutatók három alapkérdésre keresik a választ: mi, hogyan s miért változott (vagy változik) a nyelvben/nyelvhasználatban? A második kérdés szigorúan első nyelvi ügy, a harmadik – a többnyire legnehezebben megválaszolható – kérdés már érinti a nyelven kívüliséget is. Vö.: „A keletkezés [...] általában függ a társadalom fejlődésétől, a változás már nem mindig, a mód pedig közvetlenül soha” (DEME 1953: 17), illetőleg: „nem tudjuk, miért változik a nyelv [...] Talán nem is érdemes a nyelvi változás okain töprengeni, mert nincsenek” (NÁDASDY 2007: 14–5).

Abból a hatalmas jelenség- és kérdéskörből, amelyet a nyelvi változás jelent, most csupán az imént említett harmadik feladatkörrel, a miértek vizsgálatáról lesz szó. Nem konkrét nyelvi változásokat fogok bemutatni és elemezni. A nyelvi változás elméletéhez kapcsolódó némely kérdés foglalkoztat. Mondanivalóm központi tárgya

* A Magyar Tudományos Akadémia székházában Budapesten, 2008. március 31-én elhangzott akadémiai rendes tagsági székfoglaló előadás szerkesztett változata.

három, egymással összefüggő jelenségekör: 1. a nyelv és az ember, 2. a nyelvhasználat, 3. a nyelvi változás és az emberi tevékenység. A három jelenségekört az a kérdés kapcsolja össze gondolatmenetemben, hogy van-e, s ha igen, milyen szerepe van a nyelvi változásban annak a ténynek, hogy – illetőleg ahogy – az ember működteti a nyelvet.

2. Mi a nyelv? Munkadefinícióként – több is van forgalomban – a következő meghatározást veszem alapul: 'a beszélők nyelvhasználatában és nyelvtudásában megjelenő elemek, jelenségek, szabályok rendszere'. A nyelv e szerint nyelvtanból, hangállományból és szóképzletből áll. A nyelvnek van szűkebb értelmezése is (l. pl. NÁDASDY 2006a: 20): e szerint a nyelvnek nem része a szóképzlet (NÁDASDY 2007: 6). Értelmezték a nyelvet természeti organizmusnak, elvont rendszernek, kész műnek és működésnek, szociokibernetikus és információelméleti modellhez hasonlítható rendszernek (merthogy önszabályozó rendszerekkel mutat rokonságot), s értelmezik kommunikációs eljárás módnak, az ember mentális tevékenysége egyik dimenziójának, használója mentális világa integráns részének, sajátos komputációs, hálózatalvú rendszernek, illetőleg társas kognitív tevékenységnek. (MUFWENE szerint a nyelvek mint komplex alkalmazkodó rendszerek sokkal inkább hasonlítanak a biológiai fajokhoz, mint az organizmusokhoz, illetőleg hogy leginkább a parazita fajokhoz hasonlók: MUFWENE 2001.) Látható, hogy a nyelvértelmezések lényegében két típusba sorolhatók. Az egyik szerint a nyelv a beszélőkön kívüli s tőlük használt eszköz, a másik szerint pedig a beszélők tudásának a része. Bármelyiket fogadjuk is el, a nyelv egyetlen létforma – de több technológia (szóbeliség és írásbeliség), mert medialitás nélkül nincs nyelv.

Abban egyetértés van, hogy nem tudjuk, miként keletkezett a nyelv, s abban is, hogy rendszert alkot. Markáns különbségek nyelv és ember összefüggésének, illetőleg a nyelvi rendszer zártsága, autonómiája kérdésének a megítélésében vannak. A különböző elméletek, irányzatok két csoportba sorolhatók: strukturális (vagy formális) és funkcionális szemléletűekre. Az előbbieket a nyelvi struktúrát autonómnak tartják, az utóbbiak nem. A strukturális szempontú vélekedés szerint a nyelv nincs szoros összefüggésben sem az emberi kreativitással, sem a társadalommal és a kultúrával, „s ezek nem is alakítják a nyelvet említésre méltó mértékben” (NÁDASDY 2006a: 16). Mások viszont hangsúlyozzák a nyelv és a beszélők kapcsolatát, s a nyelv ebből következő kétarcúságát. A nyelv „humboldti értelemben nem készlet és szabályrendszer gyanánt viselkedik, hanem mint a beszéd folyamatosan keletkező és pusztuló összessége”, ezért „a nyelvész szemében sem egyszerűsödhet mondatra, kijelentésre, illetve azt az generáló egyetemes grammatikára a nyelv világa” (KULCSÁR SZABÓ 1999: 8).

A nyelvhasználat és a társadalom rétegzettsége, változatossága és változandósága közötti összefüggést a szociolingvisztika igazolta. A kognitív felfogás szerint a nyelvhasználat olyan viselkedésmód, amelyet kognitív, társadalmi és kulturális tényezők szabnak meg. A „holista alaphipotézis értelmében a kogníció nem osztható autonóm részrendszerekre. Ebből egyrészt az következik, hogy a nyelvtudás sokkal inkább az általános emberi intelligenciából vezethető le, semmint az egyéb mentális képességektől esetleg függetlenül nyelvi képességből. Másrészt az, hogy a nyelvtudás és a világra vonatkozó tudás között sem lehet élesen differenci-

álni. Harmadrészt pedig az, hogy az ily módon nem autonóm rendszerre visszavezethető nyelvtudás maga sem tagolható tovább autonóm részrendszerekre” (KERTÉSZ 2000: 215). Ami a természetes nyelvelméletet illeti: e szerint az univerzális grammatika „nem szigorú értelemben vett szabályokat, hanem elveket és korlátozásokat tartalmaz”. E felfogás „az univerzális grammatikát olyan preferenciaelméletként fogja fel, amelyben az univerzális elvek azt jósolják meg, hogy ideálisan mely struktúrák élveznek előnyt az egyes nyelvekben, vagyis a nyelvhasználók milyen struktúrákat preferálnak” (LADÁNYI 2007: 28).

A nyelv objektivitásának, létezőmódjainak és a nyelvi változásnak a kérdéséhez HERMAN JÓZSEFET idézem: „a változó rendszerű, önmagát változásain át állandóan újraparendező nyelv objektív létezése egyáltalán nem mond ellent annak a ténynek, hogy a nyelv a közlési aktusokban létrejövő, alakuló és létező emberi alkotás [...] a nyelv létezési módjának itt javasolt meghatározása (a nyelv absztrakt objektum) nem zárja ki, hogy a nyelvnek legyen egy párhuzamos, kiegészítő létezési formája is, mégpedig az a képesség a beszélő, kommunikáló egyén agyában, hogy az objektíve létező nyelvet interiorizálják s annak mindenkori alakulásához, tudtukon és akarataikon kívül, hozzájáruljanak” (HERMAN 2001: 406–7).

Akárhogy is értelmezzük a nyelvet, az bizonyos, hogy a tagolt beszéd elsajátításának, produkálásának, illetve megértésének a képessége biológiai adottságunk, amely kizárólag az emberi fajt jellemzi. Ez a képesség azonban nem olyan képesség, mint a kislibáé, amely kibújván a tojásból azonnal tud úszni. A kisgyermek agyába genetikailag kódolt kompetencia ugyanis csak a környezet nyelvi ingereinek a hatására „realizálódik” a környezet beszédének, nyelvének/nyelveinek a formájában. Azaz: a nyelv az emberhez kötődik, rajta kívül nincs, és sajátosan kétarcú. Ugyanis az egyéntől valóban független (abban az értelemben, hogy születésünk előtt is volt magyar nyelv, s halálunk után is lesz), de nem független az emberi nemtől (magyar nyelv is addig lesz, ameddig lesz olyan emberi közösség, amely ezt a nyelvet használja anyanyelveként).

A nyelv után lássuk a z e m b e r t! HEIDEGGER találóan így fogalmazott: az ember „nyelvbe foglalt létező”. Ahogy ugyanis nincs nyelv emberi közösségen kívül, akként nyelven kívüli emberi közösségek sincsenek. Az ember és a nyelv egymást feltételezi tehát. Amit a nyelvről mondtunk, hogy tudniillik sajátosan kétarcú, azt elmondhatjuk az emberről is. Az ember ugyanis egyértelműen biológiai (természeti) és szociokulturális (társadalmi) lény, tehát biológiai/fiziológiai és társadalmi törvények, szabályok, környezet szabják meg életét. Viselkedéskutatók tanulmányában olvastam először a „biopszichoszociális” jelzőt (MTud. 2003: 1348), onnan kölcsönözve mondom: az ember többszörös meghatározottságú, sajátos jelenség: nyelvbe foglalt biopszichoszociális lény.

Az ember és a nyelv között tehát speciális és szoros kapcsolat van. Ezért a nyelv szemszögéből nézve nem mondhatjuk, hogy az ember ugyanúgy a nyelven kívüli része, mint mondjuk a kőzetek vagy általában a társadalmi felépítmény. De azt sem mondhatjuk, ha az ember szemszögéből szemléljük a nyelvet, hogy az ember ugyanolyan független a nyelvtől, ahogy például a kőzetektől vagy autójától. GADAMER szerint „A nyelv nem csupán azoknak a felszereléseknek az egyike, amelyekkel a világban levő ember rendelkezik, hanem rajta alapul és benne mutatkozik

meg, hogy az embereknek egyáltalán *világuk* van. A világ mint világ a világon levő egyetlen élőlény számára sem létezik úgy, mint az embernek. A világnak ez a megléte azonban nyelvi jellegű” (idézi OLAY 2004: 222). Az említett tények alapján nem alaptalan LÜDTKE hasonlata sem, miszerint a nyelv egyfajta híd a biológiai és a társadalmi szféra között. Az ember és a világ között nem üres a tér: ott van ugyanis a nyelv, illetőleg a világ nyelvi képe (l. az iménti GADAMER-idézetet), mely utóbbit „a valóságról szóló tudásfajtaként értelmezhetjük, amely egyidejűleg a tudás hordozóját is feltételezi. Ez pedig nem más, mint az ember mentális információs térképe [...], amelynek a nyelv az integráns részét képezi” (BAŃCZEROWSKI 2006: 187). A világot a nyelv segítségével veszi birtokba az ember. Ez a tény – a nyelv kommunikációs eszköz szerepének egyoldalú kiemelésével – a nyelv vizsgálatában jó ideig háttérbe szorult. Elsősorban a szociolingvisztikai és kognitív kutatásoknak köszönhetően változott a helyzet (vö.: „Az egyfelől szociokulturális teljesítményként, másfelől az emberi elme működési módjaként értelmezhető nyelv [...] volta-képpen nem más, mint emberi elmék közötti interakciók sorozata, illetve ennek eredménye”: TÁTRAI 2005: 210).

3. Ahhoz, hogy a bevezetőben említett fő kérdésre (milyen szerepe van a nyelvi változásokban – a nyelvrodszertani adottságok mellett – az emberi tevékenységnek?) válaszolni tudjunk, a nyelvhasználatot, minden nyelvi változás kizárólagos színterét kell figyelmünk középpontjába állítani, s abból mint fix pontból kiindulva kell megkísérelnünk levonni bizonyos következtetéseket.

A nyelvhasználat rendszertani alapon, tehát meghatározott rend, szabályok szerint zajlik. Ebből viszont az következik, hogy a nyelvi változások sem lehetnek kaotikus, véletlenszerű történések, hanem megvannak a nyelvi rendszerben, illetőleg a tágabb nyelvhasználati környezetben rejlő okaik. A nyelvi változást lehetővé és szükségessé a belső nyelvi és a nyelvhasználati variáció, illetőleg a változatok és variánsok közötti beszélői választások teszik, mely utóbbiakat biológiai, lélektani és társadalmi tényezők irányítják. Ezért a nyelvi változások vizsgálata szempontjából a nyelvhasználati változatosságnak és a beszélői választások variálódásának a vizsgálata kitüntetett fontosságú.

A nyelvhasználat folyamatos sorként ábrázolható. Ennek központi tartománya foglalja el a legnagyobb teret: ez az egyidejű állapotban stabil, nem mutat változást. Ami állandó mozgásban van, az a központi tartományt körülvevő periféria – hasonlattal szólva: a hagyma külső burka –, amely két részből áll. Egyrészt a centrum felé törő nyelvi újításokból, neologizmusokból, másrészt az attól távolodó, aktivitásukat veszítő és többnyire többrendbeli változásokat elszenvedő, a kiszorulás útján lévő archaizmusokból. De a centrum és periféria között is állandó a kapcsolat, s a közöttük levő határ is állandó mozgásban van. A szinkroniában ebből keveset látunk. Ha mégis módunk volna egy mikroszkóppal belemélni a nyelvek életébe, a periférián szakadatlan nyüzsgést, szüntelen jövést-menést látnánk. Minden természetes nyelvben egyidejűleg vannak tehát jelen eltűnőben és visszaszorulóban levő, illetőleg kialakuló és terjedő elemek. A nyelvi struktúra éppen ezért olyan egyenlőtlen sűrűségű tér, amely a centrum : periféria : átmenet elve alapján strukturálódik – illetőleg ekként magyarázható (a prágai iskola eme tanítására l. PÉTER 2006: 405). Emlé-

keztetek arra az ismert tényre is, hogy a nyelv különböző részlegei, tartományai strukturáltság tekintetében is különböznek, azaz e téren is eltérő sűrűségű a nyelv: a hangtan és a nyelvtan strukturáltsága a legmagasabb fokú, a többié kevésbé az.

4. Mi a nyelvi változás? Mint folyamat konkrét nyelveknek a társadalom, illetőleg a beszélők folyton változó nyelvi kifejezési igényei szerinti, a nyelvrendszertani adottságok által meghatározott s a nyelvhasználatban megvalósuló módosulása. E folyamat kísérőjelensége, következménye pedig a beszélők valamely csoportjának a nyelvhasználatában, egyszersmind tagjainak a nyelvi kompetenciájában megjelenő, az addigi nyelvi gyakorlattól és tudástól eltérő nyelvi funkció, szabály, illetőleg forma.

Nyelvi változáson spontán változás és tudatos módosítás egyaránt értendő. Mindkét fajta változásnak a rendszer megszabta keretek között kell maradnia (a változás útja a nyelvben), illetőleg mindkettőt a közösség kisebb vagy nagyobb csoportjának be kell fogadnia (a változás útja a közösségben). A különbség tehát annyi, hogy a spontán nyelvi változások emberi szándék nélkül, a tudatosak viszont emberi szándék megvalósításával jönnek létre. Mindkét esetben ott van a nyelvet használó ember. A nyelv ugyanis önmagában semmit sem csinál, önmagától változni sem tud. Változtatni csak a nyelvet működtető emberek képesek – csak az egyik esetben nem tudnak arról, mit cselekszenek, a másikban viszont tudatosan teszik, amit tesznek. A nyelvész számára a nyelv – amikor megfigyeli, kutatja – vizsgálati tárgy. A nem nyelvész beszélők számára nem az. Ezért ők például a „beszédhang módosulását sem egy tárgy alakváltozásaként fogják fel, hanem mint a közlés kiegészítését. Ugyanígy és ugyanezért nem vesznek tudomást morfémák jelentésének vagy elrendezési szabályainak módosulásáról sem” (FÓNAGY 1967: 150). GADAMER fenntartásokkal él a nyelv eltárgyasító szemléletével szemben, mert véleménye szerint így „szükségképpen kimaradnak a nyelv olyan sajátos teljesítményei, melyek éppen ahhoz kötődnek, hogy nem irányul rá figyelem, nem válik tárggyá” (OLAY 2004: 217; l. még FEHÉR M. 2004: 77). GADAMER ezért tartja fontosnak, hogy a beszélt nyelv felől közeledjék a nyelvhez. A nyelvész számára elkerülhetetlen persze, hogy tárgyiasítsa a nyelvet, miként az is, hogy a nyelvhasználatot spontán és figyelemmel kísért megnyilvánulási formáiban egyaránt vizsgálja.

A nyelvek módosulása egymásba szövődő, végeláthatatlan, soktényezős és bonyolult folyamat. Vele kapcsolatban olyan megnevezésekkel találkozhatunk, mint például a „fejlődés”, „evolúció”, „gazdagodás”, „gyarapodás”, „differenciálódás”, illetőleg a „romlás”, „erózió”, „szegényedés”, „fogyatkozás”, „redukálódás” (az utóbbiak sorába tartozik a magyar nyelvre vonatkoztatva létrejött „csángósodás” és „trianonizálódás”). A „változás” semleges összefoglaló megjelölés, ugyanis minden élő nyelvben állandóan s egyidejűleg van jelen a gyarapodás és a fogyatkozás. (A nyelvek élete tehát nem egyenes vonalú fejlődés, nem teleologikus meghatározottságú tökéletesedési folyamat.) Ennek megfelelően a nyelvi változást két ellentett előjelű folyamat, a kiépülés/differenciálódás és a leépülés/redukálódás teszi ki. Hogy melyik jut nagyobb szerephez, azt nyelven kívüli tényezők határozzák meg. Vö.: „Az a kérdés, hogy a nyelvek a »bonyolulttól az egyszerű« vagy az »egyszerűtől a bonyolult« felé fejlődnek, így irreleváns: az ismeretelméletileg indokolt

nyelvfejlődés szempontjából csupán az a döntő, hogy egy adott nyelv kommunikatív »adekvát« legyen, vagyis a beszélők szükségleteinek maximálisan megfeleljen, s e funkciójában tökéletesedjék, amennyiben az azt beszélő társadalom fejlődik. A folyamat persze meg is fordulhat, ha ez a közösség hanyatlásnak indul” (HUTTERER 1976: 22–3; részletesen BENKŐ 1988: 259–69; az utóbbi esetben a közösség etnolingvisztikai vitalitásának a gyengüléséről s következményeként a nyelv teljesítőképességének csökkenéséről, tehát olyan jelenségeknek a bekövetkeztéről van szó, amelyeket a szociolingvisztikában – főként a kisebbségi helyzetben lévő nyelvek kutatásában – strukturális nyelvvesztés néven foglalkunk össze).

A nyelvi változás tétele bizonyításához empirikus adatok kellenek, amelyek különböző nyelvek tényleges használatából származnak. A megfellebbezhetetlen bizonyíték, az ultima ratio a nyelvi valóság, a hétköznapi, spontán nyelvi praxis. A nyelvi változás elsődlegesen így, tehát a nyelv tényleges működtetésében, illetőleg nemcsak saját rendszerének, hanem működtetése összefüggéshálózatának a figyelembevételével vizsgálандó (ennek felismerésére l. már a prágai iskola felfogását: PÉTER 2006: 406).

Axióma, hogy a nyelvben csak akkor történik valami, ha a nyelvvel történik valami. S mikor történik a nyelvvel bármi is? Akkor, ha használják (illetőleg attól függően, hogyan használják/használhatják). BENKŐ LORÁND szerint „az ember nem annyira a nyelvben, mint inkább a nyelvvel cselekszik” (1988: 23). S mi a nyelvhasználat? A nyelvnek a beszélők által való működtetése; azaz: valamely nyelvnek az igénybe vétele aktuális nyelvi kifejezési igények kielégítésére. A nyelv pedig azért változik, mert a beszélők – számos okból – folyamatosan, mindenkori igényüknek megfelelően módosítják nyelvhasználatukat. Leginkább azért, hogy a nyelv megfeleljen igényeiknek, hogy betöltse sokféle nyelvi kommunikációs és közlési funkcióját. S ezek a funkciók nem a nyelvi rendszerből következnek, hanem a társadalomból, pontosabban emberi közösségek igényeiből, szükségleteiből. Hiszen „a nyelv” vagy „X nyelv” nem tud kommunikálni, s nincs szüksége fogalmi kódolásra, dolgok néven nevezése és megismerése céljából. A nyelvi kontaktusok is különböző nyelveket beszélő emberek érintkezésének a velejárói. Ezek létrejönnek úgy is, hogy nem értik egymás nyelvét a beszélők (a *vigéc* nem azt jelentené, amit jelent, ha a ném. *wie geht*’s kifejezést értették volna az átvevő magyarok), leggyakrabban azonban a kétnyelvűség folyamányai.

Bárki bárhol, bármikor megszólal vagy leír valamit, a rendelkezésére álló nyelvi eszköztárból válogatva teszi azt mindenkori közlési igényeinek megfelelően és tágabban értelmezett nyelvi tudása szerint. A nyelvhasználat tehát kettős bégyazottságú. Ugyanis mindig valamely nyelvbe/nyelvekbe, egyszersmind pedig az adott nyelvet/nyelveket beszélő társadalmi környezetben élő emberi közösségek tevékenységébe ágyazódik. Emberi nyelv nélkül senki sem tud nyelvhasználatot előidézni (labda nélkül nincs labdajáték, hiába volnának játékosok), illetőleg: bármely nyelv beszélők nélkül mozdulatlan, holt (hiába van labda, hiába vannak játékszabályok, ha nincsenek játékosok, labdajáték sincs). A szocializáció során alakul ki bennünk a nyelvi tudás, és a nyelvelsajátítással párhuzamosan a világról való kép, séma. A diskurzusok pontos megértése a nyelv ismeretén kívül föltételezi a szociokulturális meghatározottságú szóban forgó képnek, sémának az ismeretét is.

Számunkra nemcsak az a kérdés, mi célból működtetik az emberek a nyelvet. Az is, milyen ismeretek, milyen tudás alapján teszik azt. A válasz: az általuk ismert egy vagy több nyelvvel, illetőleg nyelvváltozattal kapcsolatos kompetenciájuk, tudásuk alapján. A szóban forgó tudástartomány három tudásfajtából tevődik össze. Az első a szerkesztéstudás vagy nyelvi kompetencia, amely a nyelvtanilag helyes mondatok megértésének és alkotásának a képességét jelenti. A második a közléstudás vagy kommunikációs kompetencia. Ez a mindenkori kommunikációs helyzetnek megfelelő, célravezető, hatékony nyelvhasználat normáinak az ismeretét jelenti. A harmadik pedig a nyelvről való általános tudásunk, a tágan értelmezett nyelvi mentalitás tartománya, amelybe a nyelvi attitűdök, mítoszok, babonák, illetőleg a nyelvi ideológiák tartoznak (például hogy mit tartok szépnek vagy csúnyának, követendőnek vagy kerülendőnek, megtanulásra érdemesnek vagy nem érdemesnek a nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvi jelenségek közül). A három tudástartomány nem azonos fontosságú, s nem is azonos változékonyságú: a fundamentum a szerkesztéstudás, amely alig módosul életünkben. Közléstudásunk és nyelvi mentalitásunk a társadalomba való belenövésünk során s a mindenkori, illetőleg mindig változó környezet hatására alakul ki, s életünk végéig módosul. Nincs két ember (az egyetűjű ikrek sem), akiknek egyforma volna élettapasztalata, de általában az értelmi és a percepciók képességek tekintetében is vannak különbségek. Állandóan változunk (korban, testben és tudásban), ily módon változik a beszélőközösségben elfoglalt nyelvi pozíciónk is. Mindezek következménye nyelvhasználatunk bizonyos mértékű módosulása. Íme a nyelvi változásokat indukáló egyik, a nyelvi rendszeren kívüli, biológiai és szociokulturális meghatározottságú okcsoport!

5. A nyelvi változások általános elméletének alapkérdései (megfogalmazásukat I. HERMAN 1967: 155) a következők: 1. Van-e a nyelvi szerkezet változásainak minden nyelvre általánosítható, nyelvszerkezeten belüli mechanizmusa? A válasz: igen. Ha ugyanis vannak egyetemes nyelvrendszer-tani jelenségek, akkor értelem-szerűen kell, hogy legyenek (szerkezettani értelemben vett) nyelvi változási univerzálék is (LÜDTKE szerk. 1979: 19). 2. Ha van általánosítható mechanizmus, akkor ez önmagában kielégítően magyarázza-e az összes nyelvszerkezeti változást? Erre jelen tudásunk szerint nemmel válaszolhatunk. 3. Ha ilyen nincs, akkor vizsgálnunk kell, hogy a nyelvi szerkezeten kívülről jövő hatások milyen áttételeken keresztül s hogyan befolyásolják a nyelv módosulását. BENKŐ LORÁND így fogalmaz: „a nyelv történetébe a nyelvi rendszer története működésével, illetve működtetésével együtt tartozik bele [...], elválaszthatatlan egységet képez” (1988: 22). Abból a tényből kiindulva, hogy a nyelvi rendszer önmagában semmit nem tesz (a nem működtetett, a használaton kívüli nyelv nem változik), illetőleg hogy csak használata közben, azaz a működtető ember nyelvi tevékenysége révén változik, kényszerítő erővel következik, hogy a nyelvi változások így vagy úgy összefüggésben vannak az emberek nyelvi tevékenységével. Illetőleg következik az a kutatás-módszertani kíváncsóság, hogy a nyelvi változások vizsgálatában ne hagyjuk figyelmen kívül a működtetéssel összefüggő nyelven kívüli tényezőket, elsősorban is magát a nyelvet működtető embert (GOMBOCZra hadd hivatkozzam: az első és legfontosabb dolog nem elválasztani a nyelvet a beszélő embertől).

Egy idézet: „az elmélet megszabja, melyek az egyáltalán, bármely nyelvben lehetséges nyelvi formák, és melyek nem azok, az egyes nyelvek pedig az előbbieik közül meghatározott módokon választhatnak” (KENESEI 1995: 290). Úgy vélem, nem az elmélet, hanem a nyelvi rendszer tényei szabják meg. Az elmélet mint a tények összefüggéseinek – igazolható – föltevésekkel való magyarázata (ÉKsz.) a rendszer modellálására van. Az pedig, hogy egy-egy elmélet, modell mennyire alkalmas a nyelvi valóság megragadására, magyarázatára, az a nyelvi tényekkel való szembesítés után derül csak ki. A modellek a természettudományokban nemcsak az – értelemszerűen jövőre vonatkozó – prognózisok felállítására alkalmasak. Arra is, hogy velük visszafelé is következtessünk arra, milyenek lehettek a történeti anyagból hiányzó adatok, összefüggések. Ami a nyelvtörténeti kutatást illeti: jó volna, ha KENESEI (1995.) tanulmányát követnék olyan elemzések, amelyek elméleti nyelvészeti megközelítéssel járnak körül azt a kérdést például, hogy az ősmagyar kor és az ómagyar kor elejére föltehető magyar magánhangzó-rendszer milyen változási lehetőségeket hordozott magában annak idején. Modellálni kellene egy eredetileg illabiális és egy labiális nyelvjárási hangrendszer, illetőleg egy veláris *i*-t is tartalmazó s azt nem tartalmazó hangrendszer strukturális értelemben lehetséges változási útjait – szigorúan ragaszkodva az akkorra föltett hangállományhoz, s nem is kacsintva arra, ami a magyar nyelvben később bekövetkezett. Azaz a kutatás idejéhez képesti múltból következtetnénk az akkori múlthoz képesti jövőre (az ősmagyar és az ómagyar kor végére), amely azonban a mi szempontunkból maga is régmúlt. Természetesen csak arra gondolok, hogy elvileg lehetséges változási utakat neveznénk meg, mert „(egy változás jövőjének vagy egy új változás megindulásának előrejelzését) a tudományos nyelvészet nem vállalhatja” (HERMAN 2001: 394). Mégpedig azért nem, mert a nyelvi változások megindulására, illetőleg bizonyos esetekben alakulására áttételesen olyan tényezők is hatással vannak (a beszélők nyelvi tevékenységét befolyásoló történelmi-politikai-gazdasági-kulturális és biopszichoszociális körülményekre gondolok), amelyek nem a zárt rendszerek elvei szerint működnek, következőleg természettudományos módszerekkel nem vizsgálhatók s nem írhatók le. (Néhány példa: nem lehetett tudni az ősmagyar kor végén, milyen nyelvek intenzív hatáskörébe kerül a magyar nyelv. Nem lehetett tudni az ómagyar kor végén, hogy értelmiségi mozgalommá válik majd a tudatos nyelvi tervezési tevékenység, s kialakul a nyelvi standard, amely a magyar nyelv változatainak a változási irányát nagyban meghatározza (a standard ezzel összefüggő általános szerepére l. EICHINGER 2005.). Nem lehetett tudni a középmagyar kor végén, hogy a magyar anyanyelvűek többsége szégyelli majd nyelvjárást és kerülni fogja. Nem lehetett tudni a XX. század elején, hogy bekövetkezik Trianon, s a magyar nyelvi különfejlődés korábban példátlan méreteket ölt. Nem lehetett pontosan tudni még a XX. század derekán sem, hogy létrejön a regionális köznyelviség, amely a belső nyelvi kontaktusindukált nyelvi változások sorát hozza felszínre.) Vállalhatja viszont a főtebb vázolt kísérletet, az elméleti alapú lehetőségek megállapítását és a valósággal (a megtörtént múlttal való) összevetését. Érdemes volna ugyanezt elvégezni a nyelvjárási hangrendszerek vonatkozásában is. (A XX. század elején még hét olyan magánhangzórendszer-típus élt a magyar nyelvterületen, amely legalább egy jelentés-megkülönböztető beszédhangjában eltért a köznyelvtől.)

Ugyanis tanulságos vizsgálat lenne. Különös tekintettel arra, hogy a nyelvjárások belső és külső nyelvi kontaktusoknak, a nyelvi standard térhódításának és a nyelvi mentalitás változásainak fokozottan ki voltak és vannak téve, s mindezek a nyelvhasználaton keresztül befolyásolják a nyelvjárások változását. S bizony „Ez a többvonalúság [...] sohasem valamiféle szabályosan elkülönülő, teljesen párhuzamos fejlődési vonalak összessége, hanem a különféle közlési rendszerek érintkezése, egybemosódása és szétválása, »határaik« folytonos változása következtében k u s z a f e j l ő d é s v o n a l a k s o k a s á g a” (BENKŐ 1988: 16).

A nyelvtörténet kutatói, miként a dialektológusok és a stilsztika kutatói is, úgyszólván kezdettől fogva tekintettel voltak változásmagyarázataikban nyelven kívüli tényezőkre is. MARTINET a maga határozott véleményét, hogy tudniillik a nyelvi változások kutatásában az „anatómiai” (értsd: rendszertani) elemzést ki kell egészíteni a „fiziológiai”-val (azaz a nyelvi működéssel összefüggő tényezők vizsgálatával is), kora strukturalista túlzásaival szemben fogalmazta meg (1984: 160). GADAMER HEIDEGGERre támaszkodó kritikájában bírálja a nyelv pusztá eszközként való értelmezését, s filozófiai hermeneutikai gondolatai is (l. FEHÉR M. 2004: 66) megerősítik azt a szociolingvisztikai tanítást, hogy a nyelviség lingvisztikai értelmezésének tartalmaznia kell a nyelv(használat) kettős kapcsolódásának, azaz kettős (strukturális és biopszichoszociális) beágyazottságának – a nyelvi változások szempontjából is – alapvető fontosságú tényét. Vö. már HUMBOLDTNál: „A nyelv a mondatnak és a beszédnek csak szabályozó formáját határozza meg, az egyéni alakítást pedig átengedi a beszélő akarátának” (idézi KULCSÁR SZABÓ 2004: 40). BENKŐ LORÁND egy régebbi tanulmányában ezt írta: „a szinkrón nyelvszemlélet nem akar és nem is tud kimenni az úgynevezett nyelven kívülség régióiba; a történeti nyelvészet ezt viszont nemcsak megteszi, hanem e kérdéskomplexumnak megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít és rá megkülönböztetett figyelmet fordít, bekapcsolva a vizsgálatba, illetőleg felhasználva a magyarázat érdekében a nyelvet működtető társadalom történetének ismeretét, annak mindenkori adottságait, életkörülményeinek – benne természetesen közvetlenebb nyelvhasználati szokásainak – minden megismerhető részlegét, anyagi és szellemi műveltségének minden számbavehető elemét” (1993: 23).

6. A nyelv használatáról szólva megállapíthatjuk, hogy mindent a nyelvet működtető beszélő tesz – de mindig csak a nyelvi rendszer adta lehetőségek és korlátok között! A kulcsszó itt a *rendszer*, melynek jelentései: 1. 'egyenmű v. összetartozó dolgoknak, jelenségeknek bizonyos törvényszerűségeket mutató, rendezett egésze', illetőleg: 'cselekvésnek, tevékenységnek, munka- v. gondolatmenetnek bizonyos elvekhez igazodó rendje' (ÉKsz.). A nyelvi változásokra alkalmazva ez egyrészt azt jelenti, hogy a nyelvi változások kénytelenek a nyelvi rendszer rendjéhez igazodni, másrészt pedig azt, hogy bár a változás módosítja (előbb csak) a részrendszert, rendszerjellege azonban mindvégig megőrződik. Ebből viszont az is következik, hogy a nyelvi innovációk – mivel egy soktagú hálózat veszi körül őket – nem lehetnek teljesen elszigeteltek, árvák, s mint ilyenek, maguk is szükségszerűen hatással vannak rendszerbeli környezetükre, s maguk is elindíthatnak kisebb-nagyobb hatókörű átrendeződéseket a rendszerben – akár a centrumban vannak, akár a periférián.

Kutatás-módszertani követelményként leszűrhető tehát, hogy a nyelvtörténésnek az egyetemes jegyek mellett foglalkozni kell a speciális, nyelvspecifikus, illetőleg periferikus nyelvhasználati jegyekkel is. Megjegyzendő, hogy a nyelvtörténész – ellentétben saját korának nyelvét kutató kollégáival – a múltra vonatkozóan nem tudja vizsgálni a mentális nyelvet, mert csak a nyelvhasználat bizonyos rögzítményeihez, azaz a (vésett, írott, hangfelvételes) nyelvtörténeti adatokhoz juthat hozzá. Még nyelvtörténeti pótkompetenciájával sem megy sokra régebbi korok nyelvállapotának a vizsgálatában, mai kompetenciájával pedig különösen nem.

Rövid részösszegzés: a nyelvek sorsát, helyzetét anyanyelvi közösségük sorsa határozza meg. A nyelvek állapotában bekövetkező változások színhelye a nyelvhasználat. A nyelvi változásoknak van oka. A változások okai az emberek nyelvhasználatában és a nyelvi rendszerben vannak. A változásokat indító „első lökés” – hogy tudniillik történnie kell valaminek a nyelvben – csak az emberek nyelvi tevékenységével összefüggésében jelentkezik. A változás lehetőségeit, mikéntjét azonban a nyelvi rendszer szabja meg. Ebből következően a nyelvi változások a nyelvi rendszertani összefüggésekre, a nyelvi elemeknek és szerkezeteknek a funkciójára, illetőleg a nyelvhasználatra egyaránt vonatkoztatva határozandók meg és értelmezendők.

7. A nyelvhasználat és a nyelvi változások leírásában az elméleti igényesség és a szintézis iránti hajlam mellett a részletek megfigyelésének a képessége és készsége is szükséges. A nyelvi változások szempontjából ugyanis nem csak az egyetemes nyelvi jegyek, a maggrammatika, a produktív és gyakori elem, jelenség fontos. Mert nem minden neologizmus jön létre produktív szabály alapján, azaz nem produktív és nem gyakori jelenségek, tehát a periféria elemei is szolgálnak a nyelvi változás mintájául és környezetétül. A nyelvtörténész a parole-tényekből, illetőleg a nyelv tágabb értelmezéséből indul ki (l. 4. a.), ezért nem mondhatja, hogy a „szókincsnek nincs köze a nyelvhez” (NÁDASDY 2006b: 48), illetőleg hogy „a szókincs változása [...] nem nyelvi változás” (NÁDASDY 2007: 6). Ha egyszer a nyelvi változások színtere a nyelvhasználat, akkor a nyelvi változások vizsgálójának figyelemmel kell lennie mindarra, ami a nyelvhasználatban előfordul. Márpedig szavak is előfordulnak – meghatározott összefüggések, szabályok szerint épülve be a nyelvi megnyilatkozásokba. Szavak nélkül nemcsak kommunikálni nem lehetne (nyelvileg), de fogalmi kódolást sem lehetne végezni. De megkerülhetetlenek a szavak (= független szavak, mint például az *ás*, *kapa*, *király*) a toldalékmorfémáknak és az ún. félszavaknak (*-fajta*, *-féle*, *-szerű* stb.) a vizsgálatában is, hiszen az utóbbiak csak szavakhoz kötötteen élnek. A szófajtság fogalmával sem tudunk mit kezdeni, ha nem tisztázzuk a szó és a szófaj viszonyát. Arról nem beszélve – s ez most számunkra különösen fontos –, hogy egyfelől a szóban forgó változások egy része a szavakban születik és csak azokban érhető tetten. Mint például az a jelenség, hogy az ómagyar korban az akkori magyar anyanyelvű beszélők a szó eleji mássalhangzó-torlódást, „ezt a számukra még szokatlan fonotaktikai jelenséget nem fogadták el” (E. ABAFFY 2003: 309), de mert számos mássalhangzó-torlódásos jövevényt (tehát szavak!) került a magyarba, egy idő után egyre inkább elfogadottá vált a korábban elutasított jelenség. Vagy: a magyarban a jövevényképzők – voltaképpen adaptációval s értelemszerűen szavakhoz kötődve – úgy jelentek és honosodtak meg, hogy a nyelvér-

zék bizonyos lexéma-szembenállásokat tő : származék oppozícióként értelmezett, s ezekből „vonta ki” s ragasztotta nem jövevényszavakhoz is az új képzőt (pl. *-nok/-nök; -ista, -izmus*). Ugyancsak szavak vizsgálatával lehetett csak megállapítani a magyarban (és más finnugor nyelvekben) az igésítés jelenségének, tudniillik az igei szófaj képzővel való jelölése tendenciájának az ómagyar korban történt kialakulását és széles körűvé válását (vö. KISS 1972: 312, 332–3). „Egy nyelv története a szavainak alakjában és jelentésében megfigyelt változásokon keresztül ragadható meg” – írja ROBINS (1999: 198). Tegyük azonban hozzá: nem csak!

Láttuk, a nyelv nagyobb része stabil marad. A nyelvtani tartomány lassan, illetőleg – akár hosszabb távon is – csak kis részben változik. Az állandóság azonban nem merev állandóság, mert a változás a nyelv minden részlegét érintheti előbb vagy utóbb. Visszaszorultak már nyelvtani nemek; a magyarban mindössze két új szófaj keletkezett: a kötőszók és névelők (D. MÁTAI 2007: 138); beszédhangok jönnek-mennek: a magyarból 11 halt ki, s 27 jött létre, azaz 16-tal bővült a hangállomány hozzávetőlegesen 3 évezred alatt (a magyar nyelv történetére vonatkozóan l. még BENKŐ főszerk. 1991–1995.; KISS–PUSZTAI szerk. 2003.). A rugalmas stabilitás azonban megmarad. Ha ugyanis nem maradna meg, veszélybe kerülne az emberek közötti kommunikáció. A kölcsönös érthetőség megőrzése érdekében a beszélők nemcsak kölcsönös alkalmazkodásokra kényszerülnek, hanem arra is, hogy környezetük hatására – többnyire nem tudatosan persze – bizonyos változtatásokat eszközöljenek nyelvhasználatukon. A szakirodalomban gyakorta olvashatjuk, hogy a nyelvi változások a közlési igények és a takarékosagra törekvés ütközőzónájának feszültségéből születnek, hogy a gazdaságos közlésre, energiatakarékosra való törekvés állandó harcban áll a közlés megértetésének biztonságát, egyértelműségét szavatolni hivatott pragmatikai maximumokkal. Többen példákkal is szemléltették már, hogy amikor megnőtt valamely idegen nyelv szerepe egy nyelv életében (például tömeges betelepülés nyomán), megnövekedett a könnyebb megértést biztosító redundancia, illetőleg teret nyert a grammatikai egyszerűsödés. Ez történt például a késői latinságban. HINRICHS szerint pedig ilyenféle, kontaktusindukált beszélt nyelvi egyszerűsítések jelei mutatkoznak a német beszélt nyelvben is, s ezek véleménye szerint a multikulturálisan meghatározott két- és többnyelvűségre, gazdaságosságra törekvő megértési stratégiákra s bizonyos egalizáló korszellemre, mentalitásra vezethetők vissza (2004.).

A magyar nyelvhasználat (az ismert okokból) a nyelvi kontaktusok vizsgálatára kitűnő lehetőséget nyújt, mert a kétnyelvűségi helyzetek és fokozatok széles skálája megtalálható benne: a magyarnak mint emlékezeti vagy maradékn nyelvnek a szórványokban való előfordulásától az idegennyelv-domináns kétnyelvűségen át a magyardomináns kétnyelvűségig szinte minden föllelhető. Minthogy pedig az idegen nyelvi hatás a nyelvi változások egyik fontos tényezője, a vonatkozó vizsgálatok e szempontú időszerűségéhez sem férhet kétség (vö. „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című kutatást és a kapcsolódó, a nyelvi változásokat elemző vizsgálatokat, például FENYVESI ed. 2005., ill. LANSTYÁK 2006.). Csak hangtani példát említve a magánhangzó-kvantitás eltűnését (Mezőség, Kárpátalja, Felvidék bizonyos részein) és a veláris *i* és *ë* megjelenését (Csángóföld) hozom szóba.

Külön figyelmet érdemel a globalizációs változásokat kísérő s egyre erősebb angol nyelvi hatás, nemkülönben a digitális forradalomnak a nyelvhasználati követ-

kezményei. A belső nyelvi kontaktusok úgyszintén fontosak a nyelvi változások szempontjából. Közismert, hogy Európa-szerte a nyelvjárások körében zajlanak a legnagyobb mérvű rendszertani és pragmatikai változások, szinte laboratóriumi vizsgálati lehetőséget biztosítva a nyelvi változások megfigyelésére. A dialektológiának – a hazainak is – bőven van teendője ezen a téren is (l. pl. PÉNTEK 2005.; JUHÁSZ 2006.; CERRUTI–REGIS 2007.; PEREA 2007.).

8. Közismert: a szakirodalom a nyelvi változások biztos, valószínű, lehetséges magyarázataként számos nyelven belüli (rendszertani) és nyelven kívüli okot említ, például: analógia vagy rendszerkényszer, homonimafélelem, gazdaságosságra törekvés, beszédtempó-változás, belső és külső nyelvi kontaktusok (melyeken értelemszerűen különböző nyelveket vagy nyelvváltozatokat beszélők nyelvhasználati érintkezése értendő; SCHUCHARDT és TRUBETZKOY a nyelvi változások egyik fő okcsoportjának a nyelvi kontaktusokat tartotta), kommunikációs és megnevezési szükségletek, stb. (a roppant gazdag irodalomból l. a következőket: AUER et al. eds. 2005.; BAKRÓ-NAGY 2001.; BENKŐ 1967., 1988.; BENKŐ főszerk. 1991–1995.; BÜKY–FORGÁCS szerk. 2006.; BYNON 1997.; CERRUTI–REGIS 2007.; CSER 2000.; CSÚCS 2008.; DÉR 2008; EICHINGER 2005.; FEHÉR M. 2004.; FEHÉR M.–KULCSÁR SZABÓ szerk. 2004.; FINKE 2002.; GARDT et al. eds. 1995.; GOMBOCZ 1997.; GÓSY 2005.; HAADER 2000.; HEGEDŰS 2006.; HERMAN 1982., 1983.; HONTI 2007.; HORVÁTH–LADÁNYI 1993.; JUHÁSZ 2006.; É. KISS 2005.; É. KISS szerk. 2005.; KONTRA 2003.; KOPECKY 2006.; KORHONEN 1969.; LABOV 1994., 2001.; LASS 1980., 1997.; LOBENSTEIN-REICHMANN–REICHMANN Hrsg. 2003.; MARTINET 1984.; MOLNÁR 1997.; NÁDASDY 2007.; OLAY 2004.; PÉNTEK 2005.; PLÉH 2008.; POLENZ 1999.; PUSZTAI 2000.; ROELCKE 2003.; SÁNDOR szerk. 1998.; SZEMERÉNYI 1992.; SZENDE 1997.; TOLCSVAI NAGY 2004.; UNGER 2005.). Általános vélekedés szerint a hatékony kommunikáció igénye növeli, a gazdaságos kifejezésre törekvés viszont csökkenti a redundanciát, illetőleg e három tényezőtől alkotott összefüggésrendszerben a redundancia játssza a kiegyenlítő szerepet (l. KORHONEN 1969., legújabban CSÚCS 2008: 139). Idézzük emlékezetünkbe: az ember társas tevékenységének szerves része nyelvi tevékenysége is. S életét, tevékenységét mint természeti és társadalmi lénynek a tevékenységét a homeosztázis néven ismert törvény tartja mederben. Ez a törvény az önszabályozás biológiai törvénye, amely szerint minden élő szervezet környezetével állandó kölcsönhatásban úgy változik folyamatosan, hogy belső egyensúlyi állapotát megőrizve lényegében azonos marad (az egyensúly felbomlásának rossz vége szokott lenni). Más szavakkal a rugalmas stabilitás ez, a megőrizve újítás, illetőleg az újítva megőrzés jól ismert jelensége. Az önfenntartás ösztöne biológiailag kódolva van. Ami nyelvi tevékenységünket illeti, nyelvi viselkedésünk legáltalánosabb törvénye a közlési hatékonyság biztosításának ösztöneként van kódolva bennünk. A közlési, a kommunikációs hatékonyság ugyanis a társadalmi létnek feltétele. Innen van a nyelvi közlési eljárás mód hatékony állapotban való megtartására való ösztönös törekvés, egymás megért(et)ésének a kölcsönös kényszere (vö. a kommunikációs alkalmazkodás elméletét). Úgy vélem, a homeosztázis az emberi tevékenység révén többszörös áttétellel ugyan, de az ember nyelvi közlési folyamataiban is érvényesül. Minthogy pedig

a nyelvi változások az embernek a nyelvi tevékenysége során jönnek létre, a homeosztázist a nyelvi változásokat is közvetetten befolyásoló általános mechanizmusnak tételezhetjük. BAŃCZEROWSKI szerint „nyelvi létezésünk áramlatában valamilyen konszolidáló és szabályozó tényezők vesznek részt, de természetük ismeretlen” (2008: 4). Úgy gondolom, a tőle említett „konszolidáló és szabályozó tényezők” a homeosztázis törvényével függenek össze. A környezettel való kölcsönhatásra vö. még: „A nyelv nem a grammatikai szerveződés rejtélyes, exaptált keletkezése és a strukturális korlátok miatt, hanem kultúraszervező ereje révén jelent ha nem is új szintet, de az egyetemes darwinizmusba beilleszthető új aspektust. Denett olyan rendszerként értelmezi a nyelvet, amely révén hagyományozunk, kultúrát teremtünk. A hagyomány és a kultúra pedig »visszafelé«, magunk felé, saját választási rendszereinket befolyásoló új mozgásteret alakít ki” (PLÉH 2008: 221–2).

9. A nyelv az emberi megismerésben és a kommunikációban alapvetően fontos szerepet tölt be. Az ember egyidejűleg természeti és társadalmi, egyszersmind nyelvhez kötött lény. Ezért az evolúciós pszichológia szerint az ember megértésében a természeti és a kulturális nem szembeállítandó, hanem egymást kiegészítő tényezőként veendő számba. A fentebb mondottak értelmében ez az ember nyelvi tevékenységére, tehát a nyelvi változások vizsgálatára is vonatkoztatandó.

Az újabb kori nyelvtudományt vizsgálata tárgyának, a nyelvnek az emberi léttel való szoros összefüggése kényszerítő módon tereli a tudományköziség irányába, a megismeréstudomány és az ún. kötőjeles lingvisztikák (szociolingvisztika, pszicholingvisztika, neurolingvisztika, ökolingvisztika stb.) és más, mindenekelőtt a humán tudományok felé. BAUDOUIN DE COURTENAY jól sejtette már 1901-ben, hogy a nyelvtudomány idővel elérkezik a korábbi kutatásokat meghaladó integráció korszakába (I. PÉTER 2006: 407). A nyelvtudomány valóban integratív tudománnyá vált, amely termékeny kölcsönhatásban áll nemcsak egyes társadalom- (antropológia, néprajz, pszichológia, szociológia), hanem természettudományokkal (biológia, a mesterséges intelligencia kutatása, illetőleg bizonyos orvostudományi területek: neurológia például) is. A legújabb kori filozófiai áramlatok is megkülönböztetett figyelmet szentelnek a nyelv kérdésének (FEHÉR M. 2004: 54). Mindez fontos és pozitív fejlemény a történeti nyelvtudomány központi fogalmának, a nyelvi változásnak a kutatása szempontjából is. Különös tekintettel arra, hogy a nyelvi változás vizsgálatában alapvetően fontos kérdés az, hogyan kerülhetünk közelebb „a változások belső – nyelven belüli – feltételrendszerének és a külső tényezőrendszerrel való kapcsolódási módjának a megértéséhez” (HERMAN 2001: 402). Ennek időszerepét hangsúlyozva emlitem, hogy egy ideje már olyan tudománytörténeti szakaszban élünk, amelyben a nyelvtudás alapú mellett a nyelvhasználat alapú, tehát a nyelv társas jellegét hangsúlyozó, ily módon pedig eltérő elméleti meghatározottságú szemléletmód, illetőleg irányzat él egymás mellett, s mindegyik másként gondolja a nyelvi tudás modellálását. A kognitív nyelvészet, illetőleg a hermeneutikai nézőpont a nyelvet a chomskyánus felfogással szemben az általános emberi megismerés összefüggésrendszerében látja és láttatja, s a nyelvi tudás és a világról való tudás között nem von éles határvonalat.

A bevezetőben említett gondolat, hogy ti. a nyelvvel összefüggő kérdések nem csak a nyelvészet számára fontosak és relevánsak, jelzi két nem nyelvész kutató akadémiai székfoglaló előadása (CSÉPE VALÉRIA, A nyelv fejlődése – a fejlődés nyelve; FEHÉR M. ISTVÁN, Szóbeliség, írásbeliség, hermeneutika). Főtebb szó volt arról, hogy az ember egyidejűleg biológiai és társadalmi lény, s mindkét minőségében vizsgálendő (vizsgálják is). Ezt kell tennünk a nyelvvel és nyelvhasználattal is, amely – erről is volt szó – biológiai és szociokulturális meghatározottságú. A nyelvi változások, amelyek ok nélkül nem következnek be (legfőljebb nem ismerjük őket), a nyelvhasználat és a nyelvi szerkezet szintjén egyaránt vizsgálandók. A tudományos kutatásnak a „20. század modernista, a struktúra immanenciáját hirdető, dekontextualizáló törekvései után a 21. század egyik fontos feladata az lehet, hogy [...] újraegyesítse, ami összetartozik, azaz a jelenségeket ne önmagukban, hanem egymáshoz és támogató közegükhöz való viszonyukban próbálja megérteni” (IMRÉNYI megj. e.; filozófiatörténeti háttérrel is l. FEHÉR M. 2004., különösen 76–81).

10. Befejezésül: „A nyelv az emberiség összes képessége közül talán a legsajátosabban emberi. Amikor az ember szellemi történetének során a nyelv egyre alaposabb megértésére és megismerésére törekedett [aktualizálva: például a nyelv változásainak a vizsgálatával, a nyelvek történetének a búvárlásával], a célja mindvégig az volt, hogy teljesebb önismeretre tegyen szert” (ROBINS 1999: 262). Nincs ez másként ma sem. Utalok arra, hogy az egyik alapvető tudományos kérdés napjainkban az, hogyan és miként függ össze a nyelv, a megismerés és gondolkodás, valamint a kultúra. Előadásom egyik motiváló tényezője a ROBINSTÓL megfogalmazott gondolat volt. Bevallom azt is: a mai szemléleti szembenállások ellenére az ellentétek fokozatos meghaladásának egyre több lehetőségét látom. Ennek a kibontakozásához azonban fel kell adni a saját paradigmák sáncai mögé bújást, fel kell hagyni a szándékos tudomásul nem vétel, a figyelmen kívül hagyás, az ignorancia stratégiájával (l. KERTÉSZ 2000: 220). A paradigmák határain túlmutató, azokon átívelő, a módszertani kérdésekre kritikusan reflektáló kutatói attitűdre és a párbeszéd, az integráció lehetőségeit kereső szemléletmódra egyre inkább szükség van (vö. JUHÁSZ 2002., különösen 169–72). Arra, hogy a paradigmák egymás mellett élése jelentsen kölcsönös tudomásulvételt és kölcsönhatást is. Nem feledve azt, hogy a nyelv és az ember viszonya különleges viszony, hogy a nyelv nemcsak biológiai, hanem társadalmi entitás is, amely éppen ezért összetett, többoldalú megközelítést kíván.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 301–51.
- AUER, PETER – HINSKENS, FRANS – KERSWILL, PAUL eds. 2005. *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1999. Fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet. *Magyar Nyelv* 282–9.
- BANCZEROWSKI JANUSZ 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 187–97.
- BANCZEROWSKI JANUSZ 2008. A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében. Kéziratot tanulmány, Bp.

- BENKŐ LORÁND 1967. Nyelvtörténet és mai nyelv. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5: 41–67.
- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1991–1995. A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II/1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1993. A szinkrónia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: HORVÁTH KATALIN – LADÁNYI MÁRIA szerk., Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Bp. 17–24.
- BERECZKI GÁBOR 1991. Egy nyelvi jelenség és következményei a finnugor nyelvekben. Magyar Nyelv 129–34.
- BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk. 2006. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. Szegedi Tudományegyetem, JATEPress, Szeged.
- BYNON, THEODORA 1997. Történeti nyelvészet. Osiris, Bp.
- CERRUTI, MASSIMO – REGIS, RICARDO 2007. Language Change and Areal Linguistics: Notes on Western Piedmont. *Dialectologia et Geolinguistica* 15: 23–43.
- CSER ANDRÁS 2000. A történeti nyelvészet alapvonalai. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- CSÚCS SÁNDOR 2008. Gondolatok a nyelvi változásról. *Urálsztikai Tanulmányok* 18: 135–146.
- DEME LÁSZLÓ 1953. A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 10–36.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. Önálló nyelvváltozás-e a degrammatikalizáció? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 121–60.
- EICHINGER, LUDWIG M. 2005. Norm und regionale Variation. Zur realen Existenz nationaler Varietäten. In: ALEXANDRA N. LENZ – KLAUS J. MATTHEIER Hrsg., *Varietäten – Theorie und Empirie*. Peter Lang, Berlin–Frankfurt am Main–New York. 141–61.
- FEHÉR M. ISTVÁN 2004. Szó és jel. A strukturalista-szemiotikai nyelvfelfogás hermeneutikai nézőpontból. In: FEHÉR M. – KULCSÁR SZABÓ szerk. 2004: 54–81.
- FEHÉR M. ISTVÁN – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ szerk. 2004. *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*. Osiris Kiadó, Bp.
- FENYVESI ANNA ed. 2005. *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a Minority Language*. IMPACT, Volume 20. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- FÓNAGY IVÁN 1967. Hangváltakozás és hangváltozás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 123–53.
- FÖLDES CSABA 2005. *Kontaktdeutsch. Zur Theorie eines Varietätentyps unter transkulturellen Bedingungen von Mehrsprachigkeit*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- GARDT, ANDREAS – MATTHEIER, KLAUS J. – REICHMANN, OSKAR Hrsg. 1995. *Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1997. *Jelentés és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Válogatta KICSIS SÁNDOR ANDRÁS. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GÓSY MÁRIA 2000. Állandóság és változás a beszédben. *Magyar Nyelv* 1–14.
- HAADER LEA 2000. A mondattörténeti kutatások némely sajátosságairól. In: KIEFER FERENC – GÓSY MÁRIA szerk., *Helyzetkép a magyar nyelvtudományról*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 55–63.

- HEGEDŰS ATTILA 2006. Húzólánc és/vagy tolólánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: BÜKY–FORGÁCS szerk. 2006: 53–7.
- HERMAN JÓZSEF 1967. A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 155–68.
- HERMAN JÓZSEF 2001. A történeti nyelvésztől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE et alii szerk., *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Bp. 389–407.
- HINRICH, UWE 2004. Kreolisierungstendenzen im Deutschen? Einige Bemerkungen. *Muttersprache* 348–57.
- HONTI LÁSZLÓ 2007a. Syntaktische Konstruktionen fremden Ursprungs. Eine skeptische Stellungnahme. *Incontri Linguistici* 30: 49–70.
- HONTI LÁSZLÓ 2007b. Globalisierung/Europäisierung europäischer finnisch-ugrischer Sprachen? In: ROGIER BLOKLAND – CORNELIUS HASSELBLATT eds., *Language and Identity in the Finno-Ugric World*. Shaker Publishing, Maastricht. 117–42.
- HUTTERER MIKLÓS 1967. A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészeti tudomány tükrében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 169–87.
- IMRÉNYI ANDRÁS megj. e. Generatív nyelvészet és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv*. Megjelenés előtt.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvtörténet és történeti szociolingvisztika: tudományismereti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvészeti szemlélet*. Jyväskyläi Egyetem – Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyväskylä. 165–72.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: BÜKY–FORGÁCS szerk. 2006: 87–100.
- KENESEI ISTVÁN 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 281–91.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 209–25.
- KISS JENŐ 1972. A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 299–334.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Bp., Osiris Kiadó
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 420–435.
- É. KISS KATALIN szerk. 2005. *Universal Grammar in the Reconstruction of Ancient Languages*. Oxford University Press, Oxford.
- KORHONEN, MIKKO 1969. Die Entwicklung der morphologischen Methode im Lappischen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 37: 203–362.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1977. Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KUBÍNYI LÁSZLÓ 1958. Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. *Magyar Nyelv* 213–32.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 1999. Nyelvként (meg)értett irodalom. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., „Nem találunk szavakat”. Kalligram, Pozsony. 7–10.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2004. Az „immateriális” beíródás. Az esztétikai tapasztalat medialitásának kérdéséhez. In: FEHÉR M. – KULCSÁR SZABÓ szerk. 2004: 23–53.
- LABOV, WILLIAM 1988. „A nyelvi változás és változatok”. *Szociológiai Figyelő* 1988/4: 22–47.
- LABOV, WILLIAM 1994. *Principles of Linguistic Change*. Volume 1: Internal Factors. Blackwell, Oxford.

- LABOV, WILLIAM 2001. Principles of Linguistic Change. Volume 2: Social Factors. Blackwell, Oxford.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LANSZTÁK ISTVÁN 2006. Nyelvből nyelvbe. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- LASS, ROGER 1980. On explaining language change. Cambridge University Press, Cambridge.
- LASS, ROGER 1997. Historical linguistics and language change. Cambridge Studies in Linguistics 81. Cambridge University Press, Cambridge.
- LOBENSTEIN-REICHMANN, ANJA – REICHMANN, OSKAR Hrsg. 2003. Neue historische Grammatiken. Zum Stand der Grammatikschreibung historischer Sprachstufen des Deutschen und anderer Sprachen. Germanistische Linguistik 243. Niemeyer, Tübingen.
- LÜDTKE, HELMUT szerk. 1979. Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- MARTINET, ANDRÉ 1984. Funkcionális nyelvészet. A szintaxis helye a nyelvtanban. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény V. Második kötet. Tankönyvkiadó, Bp. 3–131.
- MÁTAI MÁRIA 2007. A magyar szófajttörténet általános kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 157. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MOLNÁR ANNA 1997. Neue Sprachwandeltheorien und die deutsche Sprachgeschichtsschreibung der Gegenwart. Sprachtheorie und germanistische Linguistik 4: 91–100.
- MUFWENE, SALIKOKO S. 2001. The Ecology of Language Evolution. Cambridge University Press, Cambridge.
- NÁDASDY ÁDÁM 2006a. A nyelvészet és területei. In: KIEFER FERENC főszerk., Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp. 15–27.
- NÁDASDY ÁDÁM 2006b. Mi köze a nyelvnek a társadalomhoz? In: TEMESI VIOLA felelős szerk., A társadalomtudományok szerepe a változó világban. Tinta Könyvkiadó, Bp. 46–56.
- NÁDASDY ÁDÁM 2007. Miért változik a nyelv? [Http://www.mindentudas.hu/nadasdy/index.html](http://www.mindentudas.hu/nadasdy/index.html).
- OLAY CSABA 2004. Nyelv, értelmezés, gondolkodás Gadamer hermeneutikájában. In: FEHÉR M. – KULCSÁR SZABÓ szerk. 2004: 208–27.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában. Magyar Nyelv 406–13.
- PEREA, MARIA-PILAR 2007. Dedialectalization or the Death of a Dialect: The Case of the Catalan Subdialect Spoken in the Costa Brava. Dialectologia et Geolinguistica 15: 77–89.
- PÉTER MIHÁLY 2006. Szinkronia és diakronia a prágai iskola felfogásában. Magyar Nyelv 400–7.
- PLÉH CSABA 2008. A lélek és a lélektan örömei. Gondolat Kiadó, Bp.
- POLENZ, PETER VON 1999. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band 3.: 19. und 20. Jahrhundert. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- PUSZTAI FERENC 2000. A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai. Magyar Nyelv 385–91.
- ROBINS, ROBERT HENRY 1999. A nyelvészet rövid története. Osiris Kiadó – Tinta Kiadó, Bp.
- ROELCKE, THORSTEN szerk. 2003. Variationstypologie / Variation Typology. Ein sprachtypologisches Handbuch der europäischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart / A Typological Handbook of European Languages Past and Present. Walter de Gruyter, Berlin – New York.

- SÁNDOR KLÁRA szerk. 1998. Nyelvi változó – nyelvi változás. JGYF Kiadó, Szeged.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat Kiadó, Bp.
- SZEMERÉNYI OSZVALD 1992. A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói. Magyar Nyelv 1–13.
- SZENDE TAMÁS 1997. Alapalak és lazítási folyamatok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21: 207–29.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. Nyelv, érték, közösség. Gondolat Kiadó, Bp.
- UNGER, J. MARSHALL 2005. Internal reconstruction in Hungarian. *Diachronica* XXII/1: 109–54.

KISS JENŐ

Linguistic change – researcher’s dilemmas

The paper discusses problems concerning the theory of linguistic change. It focuses on three interdependent issues: (1) language and its user; (2) language and its use; (3) linguistic change and human conduct. The central issue is what role is played in linguistic change by the fact that the *homo sapiens* uses language and the way in which he uses it. It is self-evident that, in the study of linguistic change, the point of departure is the system of language. The object of study is what changed, how, and why. Extra-linguistic factors (may) play a role in the third of those questions. People’s lives and activities are kept in the desired channel by the biological law of homeostasis. Through a series of linked transmissions, that law prevails in the human activity of language use as well. And given that linguistic change comes into being in the course of humans’ linguistic activity, that is, in language use, the author argues that homeostasis can be seen as a general mechanism indirectly governing language change.

JENŐ KISS